

УДК 378.016:613

DOI 10.31652/2415-7872-2020-62-172-176

ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА

С. Р. Лисюк

orcid.org/0000-0001-8566-484X

І. В. Биков

orcid.org/0000-0001-7790-337X

Т. В. Бойко

orcid.org/0000-0001-7477-9326

В статті проаналізована практика реалізації в освітніх закладах інклюзивного навчання. Обґрунтовано, що повинні створюватися умови, які будуть гарантувати можливість досягнення запланованих освітніх результатів всіма учнями. Визначено, що педагогічним супроводом є відновлення й розвиток потенціалу особистості дитини з особливими потребами, і в остаточному підсумку – ефективне виконання нею своїх основних соціальних функцій, досягнення особистісного благополуччя. Окреслено, що теоретичною основою педагогічного супроводу є компетентнісний підхід, позаяк він орієнтує на розвиток складових особистісного «Я» та функціональних можливостей особистості дитини з особливими потребами.

Ключові слова: дитина з особливими потребами; педагогічний супровід; інклюзивне освітнє середовище; відновлення та розвиток потенціалу дитини.

PEDAGOGICAL SUPPORT OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE ENVIRONMENT

S. Lysyuk, I. Bykov, T. Boyko

The article analyzes the practice of implementation of inclusive education in educational establishments. Inclusive education – education that gives every child, despite physical, intellectual, social, emotional, speech, and other characteristics, the opportunity to be included in the overall, unified and holistic process of learning and upbringing, development and socialization. It is substantiated that conditions must be created that will guarantee the achievement of the planned educational results by all students. Creating special conditions for the education of children with disabilities – conditions for the education, upbringing and development of such students, including: the use of special educational programs and teaching methods, special textbooks, teaching aids and didactic materials; special technical means of teaching group and individual use in general secondary education institutions; listing the position of assistant (assistant) teacher to provide students with special educational needs with the necessary technical assistance; conduct group and individual corrective classes; providing access to educational organizations and other conditions that make it impossible or difficult for students with disabilities to acquire educational programs. Within the framework of inclusive education, the following structure of the educational environment is proposed as a space for socialization of children with different opportunities and features: spatial-object component (material possibilities of the institution of secondary education – accessible architectural and spatial organization; provision of modern facilities and systems that meet the educational needs of children); a meaningful and methodical component (adapted individual route of the child's development, variability and flexibility of educational and educational methods, forms and means); communicative and organizational component (personal and professional readiness of teachers, psychologists to work with mixed (integrated) group, favorable psychological climate in the team, management of team activity of specialists).

It is determined that pedagogical support is the restoration and development of the personality of a child with special needs, the effective fulfillment of its basic social functions, the achievement of personal well-being. It is emphasized that the theoretical basis of pedagogical support is a competent approach, because it focuses on the development of the components of the personal «I» and the functional capacity of the personality of a child with special needs.

Keywords: child with special needs; pedagogical support; an inclusive educational environment; restoration and development of the child's potential.

Донедавна в емпіричних дослідженнях в царині спеціальної педагогіки пріоритет надавався вивченню особливостей психіки та педагогічного впливу, а цілісний розвиток, становлення й формування особистості дитини з тими або іншими психофізичними порушеннями переважно залишались без уваги.

Тим самим, у спеціальній педагогіці довгий час основна увага приділялася вивченню переважно пізнавальних процесів. Однак, як зауважує вчений В. Сорокін, в міру зростаючого усвідомлення значущості проблем психологічної адаптації й соціальної інтеграції усе більше актуалізувався інтерес до питань своєрідності формування особистості при різних відхиленнях у розвитку [4, с. 81; 10, с. 156].

Необхідними для нашого дослідження є нормативно-правові документи: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.08.2011 р. № 872 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» та Лист МОН, молоді та спорту України від 18.06.2012 «Про запровадження навчальної дисципліни «Основи інклюзивної освіти»».

Серед вітчизняних науковців, що досліджували проблему: О.М. Дорошенко – сучасні бачення формування готовності вчителів початкових класів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища; В.В. Кобильченко – теоретичні основи психолого-педагогічного супроводу молодших школярів з порушеннями зору; психологічний супровід інклюзивної освіти – А.Г. Обухівська; І.М. Овдієнко – особливості організації інклюзивної освіти в закладі загальної середньої освіти; О. Кунанець, Г. Дідух – вивчали досвід залучення дітей з особливими потребами до загальноосвітніх шкіл. Зарубіжний вчений В.М. Сорокін досліджував процес психосоціального розвитку – як можуть змінюватися залежно від різноманітних параметрів існуючих умов різні характеристики особистості.

Мета статті – проаналізувати педагогічний супровід дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища.

Інклюзивна освіта – освіта, яка кожній дитині, незважаючи на фізичні, інтелектуальні, соціальні, емоційні, мовленнєві та інші особливості, надає можливість бути включеною в загальний, єдиний і цілісний процес навчання та виховання (розвитку та соціалізації). Інклюзивна освіта дозволяє підростаючій особистості стати рівноправним членом суспільства, знижує ризики її сегрегації та ізоляції, що вкрай необхідним для дитини є особливими освітніми потребами [6].

Для нашої статті необхідно проаналізувати складові створення спеціальних умов для отримання освіти дітьми з обмеженими можливостями здоров'я – умови навчання, виховання і розвитку таких учнів, що включають в себе: використання спеціальних освітніх програм та методів навчання, спеціальних підручників, навчально-методичних посібників і дидактичних матеріалів; спеціальних технічних засобів навчання групового та індивідуального використання в закладах загальної середньої освіти; наявності в шатний розпис посади асистента (помічника) вчителя, що буде надавати учням з особливими освітніми потребами необхідну технічну допомогу; проводити групові та індивідуальні корекційні заняття; забезпечення доступу до організацій, які здійснюють освітню діяльність, та інші умови, без яких неможливо або утруднено засвоєння освітніх програм учнями з обмеженими можливостями здоров'я.

В рамках інклюзивної освіти більшістю вітчизняних науковців пропонується наступна структура освітнього середовища як простору соціалізації дітей з різними можливостями та особливостями: просторово-предметний компонент (матеріальні можливості закладу середньої освіти – доступна архітектурно-просторова організація; забезпечення сучасними засобами та системами, які відповідають освітнім потребам дітей); змістовно-методичний компонент (адаптований індивідуальний маршрут розвитку дитини, варіативність та гнучкість освітньо-виховних методик, форм і засобів); комунікативно-організаційний компонент (особистісна та професійна готовність педагогів, психологів до роботи зі змішаною (інтегрованою) групою, сприятливий психологічний клімат в колективі, управління командною діяльністю спеціалістів) [3, с. 82; 6, с. 159].

Маємо констатувати, що Л.С. Виготський, ідеї якого в наш час по-новому переосмислюються, доводив у своїх працях, що будь-який дефект, створюючи відхилення від стійкого біологічного типу людини, викликає випадіння окремих функцій, суттєву перебудову усього розвитку на нових засадах, за новим типом, – і тим самим порушує нормальний перебіг процесу вродження дитини в культуру. Він стверджував, що «фактичний дефект реалізується як соціальний вивих», оскільки він ставить свого носія на певну ускладнену соціальну позицію, а почуття малоцінності, невпевненість і слабкість виникають як результат оцінки цієї позиції [1, с. 45; 4, с. 81].

Маємо погодитися з думкою, що «інклюзивна освіта виступає для вітчизняної системи освіти певною інновацією, відповідно, потребує грамотного управління на всіх етапах її моделювання та впровадження. Ефективність інклюзивної освіти передбачає створення комплексу умов, серед яких основними виступають: готовність спеціалістів до реалізації інклюзивного освітнього процесу (включаючи всі види готовності: особистісної, професійної, психологічної тощо); гуманістична система виховання, яка має формувати сприятливий морально-психологічний клімат в колективі; організація корекційної допомоги та педагогічного супроводу розвитку» та соціалізації дітей [5, с. 19; 6, с. 160].

Важливим для нашого дослідження є й те, що у теорії і практиці професійної підготовки педагогічних кадрів України до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища накопичено певний позитивний досвід. Особливої уваги заслуговує досвід формування готовності педагогічних фахівців до інклюзивного навчання, який здійснюється у закладах післядипломної освіти.

Педагогічний супровід освітнього процесу реалізується «засобами наступних інноваційних технологій, які в сукупності реалізують комплексний різномірний характер супроводу учасників педагогічного процесу (технологія адаптації дитини до нового освітнього рівня, технологія супроводу педагога та його асистента, технологія допомоги дитині у процесі навчання, технологія взаємодії з сім'єю)» [5, с. 20].

Проте суперечливою є думка І.М. Овдієнко про те, що головною метою педагогічного супроводу є самореалізація випускників у соціальному включенні. Всі діти з особливими потребами потребують збагачення досвіду соціальної та навчальної взаємодії зі своїми однолітками, які нормально розвиваються, проте кожній дитині слід підібрати доступну та корисну для її розвитку модель освіти. Тому, головною метою є самореалізація випускників у соціальному включенні та рівноправному партнерському відношенні. Це можливо, якщо в найближчі роки будувати освітній процес на основі усестороннього вивчення особистості школяра шляхом активізації діяльності соціальної та психологічної служби в школі, науково обгрунтованого діагностування, аналізу динаміки розвитку кожної дитини, створення відповідних умов для задоволення його потреб та активної участі в житті соціуму [6, с. 160].

Провідною науковою установою, яка забезпечує післядипломну педагогічну освіту психолого-педагогічним фахівцям в галузі інклюзії, є Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, у якому функціонує лабораторія проблем інклюзивної освіти та «Школа інклюзивної освіти», що забезпечує курсову підготовку та перепідготовку психолого-педагогічних кадрів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища. Науковцями школи розроблено низку ключових курсів для закладів вищої освіти та закладів системи післядипломної освіти. Крім того, ними розроблено низку навчально-методичних посібників для психолого-педагогічних фахівців та батьків, у змісті яких висвітлено особливості навчання дітей різних нозологій в інклюзивних школах, принципи, методи, ~~прийоми роботи в умовах інклюзивного навчання та репрезентовано інноваційні форми запровадження інклюзивної освіти. Учені постійно здійснюють експериментальну та консультативну роботу у закладах, які обрали інклюзивну форму навчання та подальші теоретичні і прикладні дослідження щодо впровадження інклюзивної освіти в Україні~~ [2, с. 46; 9, с. 48].

До особливостей організації інклюзивної освіти в закладі загальної середньої освіти пропонується віднести наступність дошкільного і шкільної освіти на рівні дидактичних технологій, освітніх програм, виховного простору закладів; спільна діяльність спеціалістів закладу дошкільної освіти та закладу середньої освіти має здійснюватися на основі співробітництва щодо вироблення спільних рішень у сфері створення психолого-педагогічних умов інклюзії. Співробітництво здійснюється в наступних формах: спільне проведення педагогічних нарад, батьківських зборів, виховних заходів. Занять в школі майбутнього першокласника; комплексний та багаторівневий супровід учасників освітнього процесу – педагог (науковий керівник, адміністрація), навчання дітей (дефектолог, психолог, батьки) та соціалізації дітей (психолог, батьки, волонтери) [6, с. 160].

Ми цілком поділяємо думку зарубіжного науковця В. Сорокіна, що при редуції або втраті певних функцій (не тільки психічних, а й соціальних) внаслідок біологічного дефекту неодмінно порушується не тільки психічний, а й соціальний розвиток дитини, помітно знижується його темп.

Саме тому ми певні, що як педагогіку, так й соціальну роботу в їх прикладних аспектах «повинно цікавити те, як протікає цілісний процес психосоціального розвитку: як можуть змінюватися залежно від різноманітних параметрів існуючих умов різні характеристики особистості. Очевидно, що в даному контексті особливий дослідницький інтерес пов'язаний також з вивченням «запасу міцності» особистості в процесі її несприятливого розвитку». А, отже, необхідно знати, яким чином особистості, навіть в ускладнених умовах життєдіяльності, вдається зберігати свою цілісність, реалізуючи основні функції щодо адекватного відображення навколишнього світу й регуляції своєї поведінки» [4, с. 82].

У процесі вивчення науково-педагогічної та навчально-методичної літератури з'ясовано, що вітчизняна професійна підготовка педагогічних кадрів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища у закладах післядипломної освіти знаходиться на невисокому рівні. У процесі аналізу післядипломної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища зафіксовано відсутність у навчальних планах цих спеціальностей дисциплін інклюзивного спрямування, які забезпечували б системність у підготовці відповідних фахівців та методик фахових дисциплін тем з інклюзивна освіта.

Враховуючи важливість нової освітньої практики інклюзивного навчання та фундаментальні дослідження українських науковців останніх років, актуальним є удосконалення змісту підготовки

педагогічних фахівців у системі післядипломної освіти шляхом: урізноманітнення видів підвищення кваліфікації вчителів початкових класів по формуванню готовності до роботи в інклюзивному освітньому середовищі (стажування; участь у семінарах, практикумах, тренінгах, вебінарах, майстер-класах), розширення та поєднання форм підвищення кваліфікації, інституційна – очна (денна, вечірня, заочна, дистанційна, мережева), дуальна, на робочому місці, на виробництві [2, с. 47].

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 15.08.2011 р. № 872 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах», Наказу МОНмольдспорту України від 18.06.2012 р. № 1/9-456 «Про запровадження навчальної дисципліни «Основи інклюзивної освіти» з 2012/2013 навчального року було запроваджено в освітньому процесі закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку педагогічних працівників за спеціальностями «Дошкільна освіта», «Початкова освіта», «Практична психологія», «Соціальна педагогіка», навчальну дисципліну «Основи інклюзивної освіти». Водночас інститутам післядипломної педагогічної освіти рекомендовано ввести до навчальних програм для слухачів курсів підвищення кваліфікації навчальний курс «Основи інклюзивної освіти» [2, с. 44; 7; 8].

В якості несприятливих факторів розвитку можуть виступати не тільки фактори органічної або функціональної природи, в основі яких знаходиться вроджений або придбаний біологічний дефект. Наряду із цими факторами внутрішнього порядку не менш істотними несприятливими факторами розвитку є зовнішні обставини, а саме широкий спектр відхилень у соціальній поведінці, які виникають при тривалих і серйозних деформаціях соціальної ситуації розвитку (дефектах первинної і вторинної соціалізації) [3, с. 187].

Вітчизняні науковці розглядають педагогічний супровід з позицій інтегративної парадигми як інтегративну технологію (В. Кобильченко), яка містить у собі два ключових компоненти: педагогічну підтримку дитини на певному етапі її розвитку й психологічну допомогу їй та її найближчому оточенню (дорослим суб'єктам супроводу) у подоланні особистісних та міжособистісних проблем і труднощів, які виникають на цьому шляху.

Педагогічна підтримка здатна поліпшити взаємини між дітьми й дорослими (педагогами й батьками), і, головним чином, покликана попереджати виникнення проблем і конфліктів у сфері соціальної взаємодії й на шляху особистісного становлення дитини з особливими потребами.

На відміну від педагогічної підтримки, психологічна допомога орієнтована на підвищення соціально-психологічної компетентності дітей та дорослих і надання їм професійної допомоги психолога [4, с. 83].

За визначенням, яке дається у «Положенні про команду психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в закладах загальної середньої та дошкільної освіти», психолого-педагогічний супровід – це комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, яка включає в себе надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг [4, с. 83].

Створення психологічного забезпечення навчально-виховного процесу пов'язано із загальними потребами сучасного суспільства, необхідністю гуманізації й психологізації змісту освіти в Україні. Увага до особистості дитини з особливими потребами, її індивідуальності вимагає розробки професійних засобів психолого-педагогічного супроводу.

Метою педагогічного супроводу дітей з особливими потребами в освітніх закладах натеper є вивчення особистісного потенціалу, а саме: співвідношення рівня розумового розвитку дитини й вікової норми, розвитку когнітивної сфери, сформованості мотивації до навчання; особливості емоційно-вольової сфери; індивідуально-характерологічні особливості, їхній творчий та інтелектуальний розвиток через залучення всіх учасників навчально-виховного процесу (батьків, педагогів, дітей) до реалізації запланованих дій щодо особливостей розвитку, спілкування, навчання; соціалізація та адаптація; професійна орієнтація дітей з особливими потребами (А. Обухівська та ін.) [4, с. 83; 9, с. 84].

Ці два компоненти педагогічного супроводу, на нашу думку, перебувають у тісній і неподільній діалектичній єдності, взаємній детермінації. Слід зазначити, що і педагогічна підтримка, і психологічна допомога також є окремими самодостатніми технологіями: педагогічною й психологічною. Також важливо як виявити, так і розвивати ті особистісні властивості та якості, які активізують дитину, сприяють її успішності в різних видах діяльності, й не тільки освітньої [4, с. 83].

Важливою на нашу думку також є й підвищення кваліфікації педагогічних кадрів які працюють в інклюзивному освітньому просторі. Фахівцям необхідно враховувати суспільні зміни, які впливають на сутність педагогічної діяльності і на систему вимог, що пред'являються до професійних компетенцій вчителів при формуванні їхньої готовності до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища.

Висновки. Підсумовуючи, маємо зазначити, що: 1. В освітніх закладах, які реалізують інклюзивну практику повинні створюватися умови, які будуть гарантувати можливість досягнення запланованих освітніх результатів всіма учнями. 2. Педагогічним супроводом є відновлення й розвиток потенціалу особистості дитини з особливими потребами, і в остаточному підсумку – ефективне виконання нею своїх

основних соціальних функцій, досягнення особистісного благополуччя. 3. Теоретичною основою педагогічного супроводу є компетентнісний підхід, позаяк він орієнтує на розвиток складових особистісного «Я» та функціональних можливостей особистості дитини з особливими потребами.

Перспективами подальших наукових розвідок є освоєння нових фахових навичок, пов'язаних з педагогічним супроводом дітей з особливими освітніми потребами, які будуть навчатися в умовах інклюзивного освітнього середовища.

Література

1. Выготский Л. С. Основы дефектологии / Л.С. Выготский. – Москва: Педагогика, 1983. – 367 с.
2. Дорошенко О. М. Сучасні бачення формування готовності вчителів початкових класів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища / Дорошенко О. М. // Діти з особливими потребами в освітньому просторі: збірник матеріалів V Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітології «Діти з особливими потребами в освітньому просторі», 10-11 жовтня 2019 року, Чернігів (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка). – Київ: Симоненко О. І., 2019. – С. 44–48.
3. Кобильченко В. В. Теоретичні основи психолого-педагогічного супроводу молодших школярів з порушеннями зору: монографія / Кобильченко В. В. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2017. – 367 с.
4. Кобильченко В. В. Психолого-педагогічний супровід дітей з особливими потребами в освітньому просторі / Кобильченко В. В. // Діти з особливими потребами в освітньому просторі: збірник матеріалів V Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітології «Діти з особливими потребами в освітньому просторі», 10-11 жовтня 2019 року, Чернігів (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка). – Київ: Симоненко О. І., 2019. – С. 81–84.
5. Кунанець О., Дідух Г. Досвід залучення дітей з особливими потребами до загальноосвітніх шкіл / Кунанець О., Дідух Г. // Психолог. – 2004. – № 37. – С. 18–21.
6. Овдієнко І. М. Особливості організації інклюзивної освіти в закладі середньої освіти / Овдієнко І. М. // Діти з особливими потребами в освітньому просторі: збірник матеріалів V Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітології «Діти з особливими потребами в освітньому просторі», 10-11 жовтня 2019 року, Чернігів (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка). – Київ: Симоненко О. І., 2019. – С. 159–160.
7. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.08.2011 р. № 872. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-n>.
8. Про запровадження навчальної дисципліни «Основи інклюзивної освіти» : Лист МОН, молоді та спорту України від 18.06.2012 р. № 1/9-456. URL : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/29928/.
9. Психологічний супровід інклюзивної освіти: метод. рек. Автор. кол. Заг. ред. А. Г. Обухівська. – Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 92 с.
10. Сорокин В. М. Специальная психология: учеб. Пособие / В.М. Сорокин. – Санкт-Петербург: Речь, 2003. – 216 с.

References

1. Vygotskij L. S. Osnovy defektologii / L.S. Vygotskij. – Moskva: Pedagogika, 1983. – 367 s.
2. Doroshenko O. M. Suchasni bachennia formuvannia hotovnosti vchyteliv pochatkovykh klasiv do roboty v umovakh inkluzyvnoho osvitnoho sere dovyyshcha / Doroshenko O. M. // Dity z osoblyvymy potrebamy v osvitnomu prostori: zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoho konhresu zi spetsialnoi pedahohiky, psykholohii ta reabilitolohii «Dity z osoblyvymy potrebamy v osvitnomu prostori», 10-11 zhovtnia 2019 roku, Chernihiv (Natsionalnyi universytet «Chernihivskiyi kolehium») imeni T.H. Shevchenka). – Kyiv: Symonenko O. I., 2019. – S. 44–48.
3. Kobylychenko V. V. Teoretychni osnovy psykholoho-pedahohichnoho suprovodu molodshykh shkoliariv z porushenniamy zoru: monohrafiia / Kobylychenko V. V. – Poltava: TOV «Firma «Tekhservis», 2017. – 367 s.
4. Kobylychenko V. V. Psykholoho-pedahohichnyi suprovid ditei z osoblyvymy potrebamy v osvitnomu prostori / Kobylychenko V. V. // Dity z osoblyvymy potrebamy v osvitnomu prostori: zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoho konhresu zi spetsialnoi pedahohiky, psykholohii ta reabilitolohii «Dity z osoblyvymy potrebamy v osvitnomu prostori», 10-11 zhovtnia 2019 roku, Chernihiv (Natsionalnyi universytet «Chernihivskiyi kolehium») imeni T.H. Shevchenka). – Kyiv: Symonenko O. I., 2019. – S. 81–84.
5. Kunanets O., Didukh H. Dosvid zaluchennia ditei z osoblyvymy potrebamy do zahalnoosvitnikh shkil / Kunanets O., Didukh H. // Psykholoh. – 2004. – # 37. – S. 18–21.
6. Ovdiienko I. M. Osoblyvosti orhanizatsii inkluzyvnoi osvity v zakladi sere dnoi osvity / Ovdiienko I. M. // Dity z osoblyvymy potrebamy v osvitnomu prostori: zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoho konhresu zi spetsialnoi pedahohiky, psykholohii ta reabilitolohii «Dity z osoblyvymy potrebamy v osvitnomu prostori», 10-11 zhovtnia 2019 roku, Chernihiv (Natsionalnyi universytet «Chernihivskiyi kolehium») imeni T.H. Shevchenka). – Kyiv: Symonenko O. I., 2019. – S. 159–160.
7. Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii inkluzyvnoho navchannia u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.08.2011 r. # 872. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/872-2011-n>.
8. Pro zaprovadzhennia navchalnoi dystsypliny «Osnovy inkluzyvnoi osvity» : Lyst MON, molodi ta sportu Ukrainy vid 18.06.2012 r. # 1/9-456. URL : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/29928/.
9. Psykholohichniy suprovid inkluzyvnoi osvity: metod. rek. Avtor. kol. Zah. red. A. H. Obukhivska. – Kyiv: UNMTs praktichnoi psykholohii i sotsialnoi roboty, 2017. – 92 s.
10. Sorokin V. M. Specialnaya psihologiya: ucheb. Posobie / V.M. Sorokin. – Sankt-Peterburg: Rech, 2003. – 216 s.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2020 р.